

BALKANIJA

Časopis za balkanske studije (2015)

ISSN 2172–5535

Urednik

Migel Rodrigues Andreu

Koordinatorica

Jelena Filipović

Izdavač

Ambasada Španije u Beogradu

Prote Mateje 45

Beograd 11000

Telefoni: +381(0) 11 344 02 31; 344 02 32; 344 02 33

Prevodioci

Irena Radić, Marija Minić, Bojana Veselinović i Migel Rodrigues Andreu

Tiraž

200 primeraka

Štampa

Naučna KMD

Internet

www.balkania.es

info@balkania.es

Korica

Migel Rodrigues Andreu (Karta u: Pulido, Ángel. 1905. *Los españoles sin patria y la raza sefardí*. Madrid: Establecimiento tipográfico de E. Teodoro, str. 40–41)

Časopis Balkanija je projekat finansiran od strane Ambasade Španije u Beogradu – Ministarstvo spoljnih poslova i saradnje i Španska agencija za međunarodnu razvojnu saradnju (MAEC-AECID)

SADRŽAJ

PREDGOVOR AMABASADORA ŠPANIJE U BEOGRADU	7
PREDGOVOR DIREKTORA INSTITUTA SERVANTES U BEOGRADU...	9
REČ UREDNIKA	
PRIJATELJSTVO OBAVIJENO SETOM.....	11
<i>Migel Rodrigues Andreu</i>	
JEVREJSKO-ŠPANSKI U STANDARDNIM JEZIČKIM KULTURAMA: MANJINSKI JEZICI/JEZICI KOJIMA SE DOMINIRA I JEZIČKE IDEOLOGIJE U 21. VEKU	20
<i>Jelena Filipović</i>	
JEVREJSKO-ŠPANSKE ZAGONETKE IZ MAKEDONIJE.....	34
<i>Krinka Vidaković-Petrov</i>	
<i>GRAD ZALJUBLJEN U POZORIŠTE.</i>	
RAFAEL FARIN I LADINSKO POZORIŠTE U ŠUMENU	52
<i>Mihael Studemund-Halevi</i>	
ODABIR JEZIKA MEĐU BEOGRADSKIM SEFARDIMA U MODERNO DOBA	68
<i>Ivana Vučina Simović</i>	
RABINSKA DELA NA LADINU OBJAVLJENA U BEOGRADU: BOGATA JEVREJSKA PROŠLOST NA PUTU KA ZABORAVU.....	92
<i>Katja Šmid</i>	
SEFARDSKI PONOS: JEVREJSKO GRAĐANSKO DRUŠTVO I DRUŠTVENE VEZE U SARAJEVU IZMEĐU DVA RATA.....	108
<i>Ana Čirić Pavlović</i>	

ANA ĆIRIĆ PAVLOVIĆ (Beograd, 1983) je nezavisna naučnica koja je specijalizovala Jevrejsku istoriju na Centralno-evropskom univerzitetu u Mađarskoj. Takođe, završila je master iz Međunarodnog prava, ljudskih prava i međunarodne saradnje u Španiji. Pored slovenskih jezika Balkana, Ana govori tečno engleski, francuski i španski, i čita na nemačkom, hebrejskom, mađarskom i rumunskom. U svom naučnoistraživačkom radu, ona se najviše bavi socijalnom istorijom balkanskih Sefarda, istorijom Jevreja i Jugoistočne Evrope, manjinskim pravima i metodima praktične primene društvenih nauka. Ana trenutno radi na implementaciji projekta digitalizacije i integracije baza podataka o Sefardima.

SEFARDSKI PONOS: JEVREJSKO GRAĐANSKO DRUŠTVO I DRUŠTVENE VEZE U SARAJEVU IZMEĐU DVA RATA

Ana Ćirić Pavlović¹

Apstrakt

Ovaj rad nastoji da istraži uticaj koje su specifične istorijske okolnosti između dva rata imale na napredovanje samospoznaje Sefarda u Sarajevu, kao i na modernizaciju njihovih asocijativnih mreža u domaćoj i međunarodnoj sferi. Opšti pregled ove analize prati konstrukciju sefardskih organizacija na tri nivoa njihove egzistencije: bosanskom, jugoslovenskom i međunarodnom. Velika raznovrsnost društava koju su bosanski Sefardi stvorili govori o početku građanskih inicijativa i modernizacije njihove zajednice, svojevrsno „građansko društvo pre demokratije“. Na sličan način, poriv za sentimentalnom rekonekcijom sa Španijom je predstavljao još jednu manifestaciju sefardske samosvesti i posledičnog preklapanja više slojeva njihovog pripadanja.

Štaviše, cionizam je podstakao specifično sefardsku reakciju, odnosno stvaranje sefardskog pokreta u periodu između dva rata, u kome su aktivno učestvovali i bosanski Sefardi. Sefardizam, njihova ideologija, nije bio oblik separatizma u odnosu na većinsku braću, Aškenaze, već je reprezentovao drugačije tumačenje cionizma, bez odbacivanja istog.

Na posletku, Kraljevina Jugoslavija imala je prilično aktivnu aškensku i sefardsku zajednicu, što je čini korisnom studijom slučaja za divergentna mišljenja Jevreja. Pored toga, re-evaluacija sefardskih organizacija u periodu između dva rata neophodan je uslov da bi se popunio i objasnio postojeći eksplanatorni jaz u jevrejskoj i jugoslovenskoj istoriji. Sefardski pokret je bio moderna inicijativa, omogućio je platformu za demokratsku raspravu i promovisao krucijalni zahtev za kulturnom raznolikošću u okvirima jevrejstva, koji je i danas aktuelan.

Ključne reči: jevrejska društva, Sarajevski Sefardi, sefardizam, sefardski cionizam, međuratno Sarajevo.

Starogrčka filozofska misao definiše čoveka kao „zoon politikon“, društvenu životinju, naglašavajući važnost društvenosti za ljudsko biće. Međutim, grčki učenjaci nisu pravili jasnu razliku između društva i države. Kako Kin (1988) navodi, afirmacija pojma civilnog društva, zajedno sa definisanjem jasne dihotomije između političke države i građanskog

¹ Imejl: ana.pavlovic@ymail.com

društva, pojavila se krajem osamnaestog i u prvoj polovini devetnaestog veka. Iako izgleda da je, od tog perioda do poslednjih decenija dvadesetog veka, termin „civilno društvo“ nestao iz javnog diskursa, oblik organizacije koju on podrazumeva zapravo je postojao i različito se manifestovao u međuratnom periodu, zavisno od lokalnog konteksta. Širom Evrope, godine između dva rata donose izvanrednu raznolikost pokreta i organizacionih poduhvata, kod jevrejskih i drugih zajednica. Relevantnost ovih asocijacija leži u različitim funkcijama koje su ispunjavale u datim zajednicama. Upravo ispitivanje ovih različitih načina samoorganizacije i samopomoći pokazaće promenjen model ponašanja, koji najavljuje nova, moderna vremena. Sefardske građanske inicijative u Sarajevu bile su nevladine, samoorganizovane i zakonom zaštićene, ali takođe i prilično sekularne (nasuprot religijskim) i snalazljive.

Dvadesete godina dvadesetog veka za Jevreje u Sarajevu bile su period najdinamičnije društvene delatnosti. Osnovano je barem dvadeset različitih društava: kulturnoobrazovna (*La Benevolencia, La Lira, Tarbut, Safa Berura*), dobrotvorna (*La Gloria, Ezrat Jetomim, La Humanidad, Sociedad de vižitar doljentes*), sportska (*Makabi, Bar Kohba*), omladinska (*Matatja*), verska (*Hevra Kadiša, Bet Tefila, Degel Atora*) i cionistička (*Betar, Poale Cion*).² Većina organizacija koje su osnovali Jevreji u Bosni imala je pretežno dobrotvorni ili obrazovni karakter, stoga će navedena udruženja biti fokus ovog istraživanja. Međutim, na lokalno jevrejsko stanovništvo uticale su i društveno-ekonomske prilike u savremenoj Evropi, koje su se odrazile na neke njihove organizacije (*Makabi, Poale Cion, Matatja*). Ova društva često su imala prilično jaku ideološku komponentu, bilo cionističku, bilo socijalističku ili obe. Štaviše, Jevreji u Kraljevini Jugoslaviji nisu osnivali političke partije, već su obično izražavali politička ubedenja preko različitih jevrejskih organizacija ili nedeljnika. Omladinske organizacije bile su naročito politički aktivne, među kojima je u Bosni bila najistaknutija *Matatja*, angažovana u različitim sferama sefardskog života.

Štaviše, ono što je najsnažnije podstaklo stvaranje mreža njihovih organizacija bio je zajednički osećaj pripadanja i poistovećivanje sa prošlošću njihovih predaka u Španiji. Za razliku od njihovih prilično asimilovanih sefardskih istovernika u Francuskoj i Holandiji, bosanski Sefardi živeli su vekovima u sistemu mileta koji im je obezbedio komunalnu autonomiju i mogućnost da neguju esencijalni agent njihovog identiteta, odnosno jevrejskošpanski jezik (Pulido, 1905). Mistifikacija sefardskog nasleđa i određena privlačnost njegove reputacije postojale su već u prethodnim vekovima. U Zapadnoj Evropi mit o sefardskoj kulturnoj superiornosti su negovali i Sefardi i Aškenazi počev od kraja osamnaestog veka. Istorijske ličnosti kao što su Bendžamin Dizraeli i Teodor Hercl ponosno su isticali svoje iberijsko poreklo. Čak je Hajnrih fon Trajčke, strastveni antisemita, smatrao da su sefardski Jevreji bliži nemačkom narodu od drugih Jevreja zato što je njihova istorija „posebnija“ (Endelman, 2011: 237–238).

² Nazivi društava napisani su u originalu na jeziku bosanskih Sefarda.

***La Benevolencija* kao kamen temeljac bosanskog jevrejskog civilnog društva**

U periodu između dva rata bosanske Sefarde je oblikovalo nekoliko ključnih događaja: istorijsko iskustvo sefardske dijaspore u Otomanskom carstvu (1566–1878), uticaj modernog centralno-evropskog jevrejstva pod Habzburgovcima (1878–1918) i naposljetku novi okvir Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevine Jugoslavije (1918–1941). Pravni sistem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca posebno je štitio verska, dobrotvorna i obrazovna društva svojih građana. Otud su se Jevreji u Sarajevu poslužili datim mogućnostima, stvorili jake društvene asocijacije, koje su bile snažni agent društvenih promena omogućavajući poboljšanje njihovog sveukupnog društvenog statusa. Treba naglasiti da su dve jevrejske zajednice, sefardska i aškenaska, po pravilu imale odvojena društva, i ta podvojenost se održala do Holokausta.

Najveća i najuticajnija sefardska organizacija u Sarajevu bila je *La Benevolencija*, osnovana 1892. za vreme vladavine Austrougarske, što je predstavljalo početak modernizacije lokalne zajednice uz pomoć institucionalizacije jevrejskih humanitarnih poduhvata (Pavlović, 2014: 15–19). Ubrzo *La Benevolencija* postaje pokroviteljska organizacija, koja je koordinirala aktivnosti drugih društava, ali je takođe bila veoma aktivna u društvenom životu samog Sarajeva, saradujući sa drugim etničkim grupama i njihovim društvima (Pinto, 1966: 175). Organizacija je uvela različite kurseve za šegre i dotirala obrazovanje mladih, siromašnih Sefarda (uglavnom muškog pola), uspevajući čak da, na početku dvadesetog veka, pošalje neke od njih na univerzitete u Beču, Gracu i Pragu.³ Posle Prvog svetskog rata, Bosna je postala deo većeg entiteta, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašena decembra 1918. *La Benevolencija* delovala je na čitavoj teritoriji novosnovane države, kao glavno društvo ne samo Sefarda nego i Aškenaza, koji su činili većinu u Kraljevini. Kada su bile u pitanju stipendije, ova organizacija nije pravila diskriminaciju među Jevrejima (Freindenreich, 1979: 17).

Osim *La Benevolencije*, određeni broj društava za socijalnu pomoć delovao je među sarajevskim Jevrejima. Odredbe njihovih osnivačkih statuta prilično su standardizovane i sadržale su osnovne informacije o organizaciji kao što su cilj, opseg aktivnosti, uslovi za učlanjenje, članarina i druga uobičajna proceduralna pitanja. Pored toga, svi statuti eksplicitno isključuju bilo kakvo političko angažovanje iz svojih ciljeva, mada neki imaju politička pitanja u programu rada. Sva ova društva otvorena su samo za Jevreje, formalno uključuju žene, iako one još nisu bile pravno izjednačene u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca niti su smatrane jednakim u jevrejskom društvu.⁴

³ Neki od njih bili su rabin Moric Levi, Vita Kajon, Kalmi Baruh, Braco Poljokan, Samuel Romano i drugi.

⁴ Zakonita jednakost polova nije postignuta sve do 1945. u jugoslovenskim zemljama. Ustavi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. i Kraljevine Jugoslavije iz 1931. ostavili su ovo pitanje otvoreno, ali Narodna skupština je odlučila da ne dodeli ženama puno uživanje političkih prava.

Kao što se navodi u Statutu *Kanfe Jona – Bikur Holim*⁵ iz 1914. godine, društvo ima tradiciju staru dve stotine godina, što ga je činilo najstarijim sefardskim društvom koje neprekidno radi u Bosni. Cilj ovog društva je da se brine o „bolesnim i siromašnim Jevrejima sefardskog ritusa“ (član 2, Odredbe iz 1914.) tako što će im obezbediti zdravstvenu, finansijsku podršku i ljudsku utehu. Odredba se sastoji od nekih premodernih elemenata, koje možda treba pripisati kontinuitetu sa tradicionalnim *hebrotom*,⁶ što se vidi iz insistiranja na korisnicima „sefardskog ritusa“. Međutim, sadrži i neke odredbe modernih odlika, naročito fleksibilnost, kada je reč o polu, veri i nacionalnosti mogućih dobročinitelja.

Još jedna organizacija koja je nastojala da ublaži neizvesne socijalne uslove bila je *Ezrat Jetomim*.⁷ To humanitarno društvo pružalo je pomoć jevrejskoj siročadi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Član 2 Propisa iz 1919. određuje glavne ciljeve: podrška deci koja su ostala bez oca, briga o odrastanju dok ne krenu u srednju školu ili postanu šegrti. Nakon toga, propisi navode, ta deca postaju štićenici društva studenata i naučnika *La Benevolencija*. *Ezrat Jetomim* je obezbeđivalo besplatnu zdravstvenu negu i lekove, kupovalo knjige i odeću i vodilo kantu. (Pinto, 1982: 184–185). Drugo društvo, *Mizgav Ladah*,⁸ imalo je sličan cilj, tj. staralo se o odevanju siromašnih osnovaca i bilo je angažovano u celoj Bosni i Hercegovini (Članovi 1–2, Statut iz 1922.).

Inicijative žena

Kao Samokovlijin lik Saruča (1966: 337–350)⁹, sefardske žene u Bosni pre dvadesetog veka nisu bile školovane i nisu poštovane kao pojedinci, ukoliko nisu obavljale ulogu supruge ili majke (Freidenreich, 2009). Međutim, početkom dvadesetog veka, uloge polova polako su se počele menjati kako su žene ulazile u javnu sferu, uglavnom preko osnivanja svojih humanitarnih organizacija. Ova društva igrala su važnu ulogu u životu Jevreja, jer su, ne samo pomagala decu, starije, siromašne, bolesne i neobrazovane nego su i unapredila „zajednički duh solidarnosti i saradnje“, organizujući brojne događaje

⁵ Na hebrejskom „krila golubice“ i „poseta bolesniku“.

⁶ *Hevrah* je bilo „formalno udruženje u okviru tradicionalne jevrejske zajednice“, ali kasnije termin označava raznorazna udruženja, kao što su verska, filantropska i obrazovna.

⁷ Na hebrejskom „pomoć siročadi“.

⁸ Na hebrejskom „sklonište za one koji pate“.

⁹ Isak Samokovlija (1889–1955) bio je istaknuti bosanskojevrejski pisac koji je pisao na srpskohrvatskom jeziku, verno opisujući život sefardskih Jevreja u Bosni. Priča *Nosač Samuel* oslikava nedaće bosanskih Sefarda, sa posebnim naglaskom na žensku perspektivu. Pogledajte priču Nosač Samuel u *Spomenici 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, str. 337–50.

u dobrotvorne svrhe i pospešujući jednako jevrejsku i ne-jevrejsku kulturu (Kaplan, 1991: 192).

Tri najveće ženske humanitarne organizacije u Sarajevu bile su *La Humanidad*¹⁰, *La Gloria*¹¹ i *Sosiedad de vižitar doljentes*.¹² Smanjenje siromaštva bio je zadatak udruženja *La Humanidad* i *La Gloria*. Društvo *La Humanidad*, postojalo je od 1894. i vodilo je računa prvenstveno o siromašnim ženama i deci. Kako Frajdenrajh (1979: 115) ističe, organizacija je radila kao vrtić za siromašnu decu i davala socijalne doprinose porodiljama, osobama sa invaliditetom, siročadima i ženskim udruženjima.

La Gloria je imala dva glavna cilja, a to su „da poboljša intelektualne i moralne uslove Jevreja uopšte“ organizovanjem tematskih predavanja, kurseva i okupljanja, kao i da podrži siromašne Jevrejke, tako što bi promovisala njihovo obrazovanje, radno osnaženje i obezbedile im miraz (Član 2, Propisi iz 1919.). Prema izvorima, dodeljivala je stipendije za oko 50 studentkinja godišnje (Pinto, 1966: 186). Postepeno, obrazovanje prelazi u isključivi domen *La Benevolencije*, koja je zaista obezbedila stipendije za mlade naučnice, ali smatrala da „one [Jevrejke] nisu spremne da preuzmu zdravu i društveno konstruktivnu ulogu u društvu. Njihove aktivnosti su uglavnom u vezi sa dobrotvornim radom i humanitarnim pitanjima“ (Godišnjak, 1933: 15–17). Ova poslednja misao pokazuje kako humanitarni rad žena nije bio dovoljno priznat, iako je bio veoma važan u tako osiromašenoj zajednici kao što je sefardska u Sarajevu. Ipak, ovaj prelaz sa učeničkih stipendija na stručnu obuku predstavljao je još jedan aspekt modernizacije pomoći za siromašne, koji je trebalo da pruži dugoročnije benefite za siromašne muškarce i žene.

„Jevrejsko žensko humanitarno društvo“ ili *Sosiedad de vižitar doljentes* imalo je nekoliko ciljeva. Njegovi članovi pomagali su bolesne i siromašne Jevrejke na sledeće načine: obezbedili su zdravstveno osiguranje, lekove, poboljšali ishranu i brinuli se o drugim potrebama bolesnika. Poseban zadatak, koji implicira versku dimenziju ovog društva, bio je snabdevanje svih bolesnih Jevreja *kašer* obrocima u bolnicama (član 2, Propisi iz 1919.).

Podsticanje razvoja jevrejsko-španskog jezika bio je važan deo očuvanja sefardskog nasleđa. Ovo je uglavnom bio poduhvat *Matatje*, radnog omladinskog društva. Na dramskim sekcijama koje je organizovala igrale su se brojne predstave na datom jeziku, uglavnom iz stvaralačkog opusa Laure Papo Bohorete (Papo, 2010: 97), spisateljice rođene u Sarajevu, filantropa i jedne među prvim obrazovanim sefardskim ženama u Sarajevu u periodu između dva rata (Freidenreich, 1979: 130). Štaviše, kao bivša studentkinja

¹⁰ Jevrejskošpanska reč za „čovečanstvo“.

¹¹ Jevrejskošpanska reč za „slavu“.

¹² Jevrejskošpanska reč za „društvo koje posećuje bolesne“.

Svetskog jevrejskog saveza (*Alliance Israélite Universelle*),¹³ prepoznala je važnost ženskog obrazovanja za jačanje njihovog položaja i stoga se zdušno posvetila podizanju njihove svesti o tom značajnom pitanju.

Promovisanje kulture i obrazovanja

Dva glavna sefardska društva u Sarajevu, *La Benevolencija* i *La Lira*, ostvarila su plodonosnu saradnju sa nejevrejskim društvom u oblasti kulture. *La Lira*, horsko društvo sefardskih Jevreja, osnovano 1901, negovalo je svetovnu i sinagogalnu muziku. Ova saradnja predstavljala je lep primer međuetničke saradnje, ostvarujući redovne kontakte i razmenjujući ideje, partiture i članove sa srpskim, hrvatskim i muslimanskim horskim društvima (Pinto, 1966: 180–183).

Za bosanske Sefarde intelektualce, važan zadatak u obrazovanju bio je da utiču na ponašanje ljudi i iskorene sujeverje koje je bilo uobičajno kod bosanskih Sefarda. Obrazovne organizacije kao što su *Tarbut* i *Jevrejski klub Union* osnažili su društvene veze sa nejevrejskim društvom, dok su drugi kao što su *Safa Berura*, društvo za učenje hebrejskog i *Or Hadaš*¹⁴, panjevrejski kulturni klub, napravili sponu između sefardskih i aškenskih zajednica. Na primer *Tarbut* je organizovao predavanja o svetskoj istoriji, filozofiji, literaturi i kulturi za Jevreje i nejevreje, imajući godišnje oko četiri hiljade posetilaca. Ovo je takođe bio zadatak *Jevrejskog kluba Union*, koji je posedovao odlično opremljenu biblioteku sa pretplatom na oko pedeset dnevnih novina, nedeljnika i drugih izdanja na srpskohrvatskom, nemačkom, francuskom, jidišu, španskom i bugarskom jeziku (Pinto, 1966: 186).

Or Hadaš, jevrejsko kulturno društvo, bilo dostupan svakom odraslom Jevrejinu čistog obraza i imalo je profane i verske elemente u programu rada. Cilj datog društva bio je „moralni i intelektualni napredak članova i njihovih porodica“, ali takođe „buđenje interesa za verske i humane obaveze čoveka“ (član 2, Propisi iz 1910.).

Ukratko, ova društva bila su početak modernih građanskih inicijativa i procesa sekularizacije u sredini bosanskih Sefarda. Više je razloga za ovu izvanrednu raznovrsnost dobrovoljnih organizacija. Prvo, postojala je stara sefardska tradicija organizovane zajednice na osnovu kongregacija, koja potiče iz srednjovekovne Španije. Osim toga, zakonski okvir Kraljevine Jugoslavije omogućio je pogodno tlo za ova društva, dokle god politički cilj nije bio uključen. Međutim, nedovoljna državna socijalna politika i ekonomske potrebe podstakle su

¹³ *Svetski jevrejski savez (Alliance Israélite Universelle)* prva je moderna jevrejska međunarodna organizacija, osnovana 1860. u Parizu. Cilj je bio da se pomogne emancipacija, u društvenom i pravnom smislu, orijentalnih Jevreja osnivanjem hiljade škola za dečake i devojčice na otomanskoj teritoriji, sa francuskim kao glavnim jezikom podučavanja.

¹⁴ Hebrejska reč za „novu svetlost“.

aktivnosti koje su samo-organizovanje jugoslovenskih Sefarda. Takođe, ne manje važne bile neke unutrašnje okolnosti unutar jevrejske zajednice. Naime, unutrašnje podele zasnovane na običajima, polu i ekonomskom statusu bile su prilično naglašene, zahtevajući raznolikost ovih organizacija kako bi obavljale različite funkcije unutar jevrejskog konteksta.

„Dva Jevreja, Tri mišljenja“¹⁵ ili Un Buen Pleito Traje Buena Paz¹⁶

Oko početka dvadesetog veka neuspeh emancipacije Jevreja i porast antisemitizma u Evropi doveli su do uspona ideje cionizma, najvažnijeg pokreta Jevreja. Ipak, iskustvo pojedinih jevrejskih zajednica se razlikovalo pa otud i njihova drugačija interpretacija cionizma. Kako Goldštajn (2001: 1) zapaža, bosanski Sefardi su živeli četiri veka na ovoj teritoriji i bili smatrani autohtonim stanovništvom iako su bili u relativnoj izolaciji od nejevrejskog društva i čuvali običaje, dok su preobraćanje i inter-religijski brakovi bili veoma retki. Takođe, srpske Sefarde su zvali „naši“ i njihova lojalnost nikada nije dovedena u pitanje jer su svoju lojalnost iskazali boreći se zajedno sa srpskom vojskom u Prvom svetskom ratu. S druge strane, Aškenazi su usvojili lokalni jezik veoma brzo i više su se asimilovali u nacionalnom, verskom i kulturnom pogledu, pošto su decenijama živeli u Hrvatskoj, Vojvodini i Bosni. Ali, često su smatrani strancima jer je njihov maternji jezik bio nemački ili mađarski. Stoga, od samog nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Aškenazi su se osećali ugroženijim i bili su više skloni prihvatanju radikalnijih oblika cionizma.

Glavni argument je da Sefardi nisu odbacili cionizam, već su pre odabrali da ga sprovedu u dijaspori (*Galut*) na svojstven način, kombinujući univerzalno jevrejsko sa određenim sefardskim elementima. U stvari, Sefardi su sebe smatrali većim cionistima nego Aškenazi, budući da su bili odgajani u toj tradiciji, a nisu je samo usvojili u kasnijem životu, kako se verovalo da je bio slučaj sa većinom Aškenaza.¹⁷ Suprotno, predstavnici Aškenaza su zauzeli stav da se ne može dozvoliti nikakav separatizam unutar cionističkog pokreta. Ova neslaganja kulminirala su u spor u periodu od 1924. do 1927, poznatom kao *Sarajevski spor* (Loker, 1997: 72–79).

Obe strane objavljivale su svoja stanovišta u dva bosansko jevrejska nedeljnika. *Jevrejski život*¹⁸ bio je sefardski orijentisan, dok je *Narodna židovska svijest*¹⁹ bila pretežno

¹⁵ Poznata izreka.

¹⁶ Bosanska sefardska poslovice.

¹⁷ Sefardi se ponosno sećaju rabina Jehude Solomona Alkalaja (1798–1878), rođenog u Sarajevu, pionira političkog cionizma i prijatelja Herclovog dede. Pogledati: „Pionir političkog cionizma – Sarajlija“ u *Jevrejskom glasu*.

¹⁸ Sadrži doprinose znamenitih Sefarda kao što su Vita Kajon, Braco Poljokan, Kalmi Baruh i drugih.

¹⁹ Nedeljnik u kome su Oskar Grof, Adolf Benau, David Levi-Dale i drugi tvrdokorni pobornici cionizma iznosili svoja mišljenja.

aškenaski časopis. Dok je svako od njih tvrdio da brani stvarni cionizam, sam cionizam je bio u stagnaciji u Sarajevu. U narednih nekoliko godina obe strane oštro su napadale jedna drugu preko novina i nijedna strana nije pristajala na kompromis (Freidenreich, 1979: 148). Oba časopisa postojala su do 1928, dok obe zajednice najzad nisu postigle sporazum, koji je bio otelotvoren u zajedničkom časopisu *Jevrejski glas*, prvi put objavljenom januara 1928. U njemu se pisalo o svim temama koje su zanimale jugoslovenske Jevreje, ali takođe mnogo članaka bilo je posvećeno sudbini Jevreja van Jugoslavije, budno prateći razvoj događaja u Evropi i Palestini. Pored toga, svako izdanje *Jevrejskog glasa* sadržalo je priloge na jevrejsko-španskom jeziku ili o istoriji sefardskih Jevreja.

Ponovno spajanje sa Sefardima²⁰

Početkom dvadesetog veka, Sefardi u Bosni i drugim balkanskim državama razvili su svest o među-povezanosti i zajedničkom interesu. Inicijativa je bila kontrareakcija na dvostruki izazov. S jedne strane, budući da je većina njih živela u novostvorenim nacionalnim državama, proces postepene integracije je počeo i vremenom uticao na gubitak nekih autentičnih obeležja sefardskog identiteta. S druge strane, cionistička Egzekutiva nije želela separatiste u svojim redovima i nikakvo isticanje sefardske posebnosti. Bosanski sefardizam krenuo je u dva glavna pravca kao odgovor na ovu krizu identiteta. Tražili su da se ponovo povežu sa srednjevekovnim ognjištem, Španijom, i da iznova izgrade veze sa istovernicima sefardskog ritusa iz drugih zemalja.

U tom periodu, španski intelektualni krugovi zainteresovali su se za sudbinu španskih Jevreja, koji su prognani iz svoje domovine pre nekoliko vekova. Između dva rata španski književni časopis, *La Gaceta Literaria*,²¹ često je pisao o sefardskim temama naročito o balkanskim zajednicama. U izdanju iz 1928. objavljen je intervju sa Dr Kalmijem Baruhom iz Sarajeva (“Transéuntes literarios”, 1928: 4) koji je u to vreme boravio u Madridu i sprijateljio se sa urednikom *La Gaceta*, Ernestom Himenesom Kabaljerom, španskim piscem i diplomatom. Ubrzo posle, Himenesa Kabaljera toplo su dočekali lokalni Sefardi u Sarajevu („Jedan prijatelj”, 1929: 1). U izveštaju španskoj vladi, Kabaljero izdvaja Sarajevo kao dom živog španskog nasleđa i najčistijeg jevrejsko-panskog jezika. Povrh toga, Kabaljero je istakao Baruhove kapacitete i obrazovanje, verujući da je on najistaknutiji sefardski intelektualac na Balkanu. Iste godine, Baruh je postao prvi Sefard sa Balkana koji je dobio stipendiju vlade Španije (Vidaković, 1990: 76–77).

²⁰ Iberijsko poluostrvo, kako su ga Sefardi zvali.

²¹ *La Gaceta Literaria* je madridski časopis koji je osnovao Ernesto Himenes Kabaljero 1927. godine, koji je ubrzo postao stecište španske avangarde i objavljivao članke značajnih ličnosti kao što su Luis Bunjuel, Salvador Dali, Federiko Garsija Lorca, Pablo Neruda, i drugi.

Bosanski Sefardi su nestrpljivo pratili izjave španskih zvaničnika koje su redovno bile objavljivane u *Jevrejskom glas*u. Mada je moglo izgledati da je posle mnogo vekova izvinjenje zastarelo, za Sefarde to je bilo potpuno razumno očekivanje. Vlada Migela Prima de Rivera donela je dekret 1924, dopuštajući svakom Sefardu da zahteva špansko državljanstvo. Međutim, španski funkcioneri tokom dvadesetih i tridesetih godina 20. veka nisu imali jasno artikulisan i transparentan stav prema sefardskim Jevrejima. Ovo nije iznenađujuće, uzimajući u obzir da je sama država bila *La España Invertebrada* (Španija bez kičme).²² Neki Sefardi osećali su poriv da učestvuju u španskom građanskom ratu (1936–39), koji je privukao barem nekoliko desetina volontera iz Kraljevine Jugoslavije (Loker, 1976). Uprkos tome, 1931. u nedeljniku *Jevrejski glas* poznati sefardski rabin, Šabataj Džaen²³ realistično je razmišljao da „pored jezika i istorijskih uspomena, većinom veoma tužnih, ne postoji ništa što bi nas [Sefarde] vezivalo za savremenu Španiju“ („Repartijacija Sefarda“, 1931: 4).

Od lokalnih do transevropskih sefardskih asocijacija

Krajem devetnaestog veka, bosanski Sefardi su počeli studirati na univerzitetu u Beču. Godine 1898. osnovali su sefardski studentski klub *Sociedad Academica de Judios Espanioles*²⁴ ili *Esperansa*,²⁵ zajedno sa drugim Sefardima sa Balkana. Svrha ovog kluba bila je da se održi sefardsko nasleđe proučavanjem jevrejskošpanskog jezika i sefardske istorije. Među najaktivnijim članovima iz Bosne bili su Moric Levi, Vita Kajon, Isidor Sumbul i Isak Samokovlija. Sa istom idejom, 1925. osnovana je istoimena sefardska studentska organizacija u Zagrebu, čiji su članovi bili revnosni Sefardi kao što su Samuel Kamhi, Avram Pinto, Ješua Kajon i ostali.

Godine 1927. *Esperansa* je objavila sefardski manifest, u kome su S. Kamhi i J. Kajon formulisali glavne ideje sefardskog pokreta. Kamhi (1927: 12–13) je verovao da Sefardi mogu da doprinesu cionizmu i uobičajnim pitanjima koja se tiču svih Jevreja samo na njima svojstven način, kao sefardski Jevreji (1927: 12–13). Sefardski karakter predstavljao je „... mentalni amalgam. Dovoljno je videti sefardskog Jevreja u poslu, i uočila bi se nasledna orijentalna letargija sa južnjačkom živahnošću i strastvenošću, i bez problema, jevrejsku prepoznatljivost“, objasnio je pitajući se „zašto ne dozvoliti nijanse unutar jevrejstva?“. U manifestu, on ističe da jevrejstvo nije homogeno, već sadrži različite

²² Pogledaj *España Invertebrada* koju je napisao Hose Ortega i Gaset, poznati španski filozof.

²³ Šabataj Džaen, rabin i pisac, živopisna ličnost i aktivni cionista koji je radio širom Balkana i u zemljama Južne Amerike. Pogledati: *Znameniti Jevreji Srbije*, str. 263–64.

²⁴ Jevrejsko-španska reč za „Akademska društvo španskih Jevreja“.

²⁵ Jevrejsko-španska reč za „nadu“.

elemente (Kamhi, 1927: 7). Upravo je ova afirmacija bila osnovni sefardski argument za legitimitet održanja sopstvenog pokreta.

Junu 1930, na inicijativu srpske sefardske organizacije, Balkanska sefardska konferencija održana je u Beogradu. Predstavnici iz Bugarske, Grčke, Rumunije i Jugoslavije prisustvovali su događaju, kao i Sefardi iz velikih centara – Pariza, Beča, Milana i Jerusalima. Konferencija je bila mikrokosmos Sefarda, oslikavajući svu raznovrsnost mišljenja u tadašnjem sefardskom svetu. Činjenica da su se žučno vodile debate između Sefarda iz različitih zemalja ne umanjuje važnost ovog sastanka. On je poslužio kao zajednička sefardska transbalkanska osnova za razmenu mišljenja, *sine qua non* daljeg razvoja Sefardskog pokreta odnosno renesanse sefardizma kao glasnika vitalizacije sefardske kulture (Pavlović, 2014: 47–51).

“*Sépharadim au travail!*”²⁶: evolucija sefardske međunarodne organizacije

Na kongresu u Beču 1925. godine osnovana je Svetska sefardska konfederacija. Sastojala se od dva centralna komiteta, jedan je bio u Jerusalimu za Erec Izrael (zemlja Izrael) a drugi u Saloniki (Solunu), za dijasporu, koji je premešten 1931. u Pariz (Pavlović, 2014: 51–52). Jugoslovenski Sefardi imali su važnog udela u inicijativi koja je dovela do osnivanja konfederacije, naročito na Bečkom kongresu (Freidenreich, 1979: 149). Sefardski judaizam (*Le Judaïsme Sépharadi*), koji je postao zvanično mesečno glasilo konfederacije, naglašavao je potrebu da se održi poseban sefardski identitet i naročiti sefardski ponos prema znamenitim precima. Mesečnik je hvalio, sa jedne strane, sefardsku sposobnost da se asimiluju i njihovu naklonost francuskoj kulturi a sa druge strane, pozivao je na očuvanje sefardske svojstvenosti. Štaviše, podržavao je kolonizaciju Palestine (Pavlović, 2014: 53).

Tokom tridesetih godina dvadesetog veka, uprkos ekonomskoj krizi u Evropi i antisemitizmu u porastu, 1935. održana je još jedna pansefardska konferencija u britanskom glavnom gradu. Više od 30 delegata iz 12 država odlučilo je da osnuje Svetsku sefardsku uniju. Poslednji sastanak unije pre Drugog svetskog rata održao se u Amsterdamu maja 1938. na kome je učestvovalo 42 Sefarda iz 14 zemalja. Mada ovi susreti nisu bili česti, pokazali su kontinuitet i jasnu nameru da se postepeno proširi uticaj na više sefardskih zajednica. Jugoslovenski Sefardi revnosno su učestvovali na ovim konferencijama. Na konferenciji u Amsterdamu, Braco Poljokan i Lazar Avramović, izaslanici iz sarajevske i beogradske zajednice, imenovani su za članove Centralnog komiteta Svetske sefardske unije („Druga konferencija“, 1938: 1–5).

---

²⁶ Slogan iz prvog izdanja *Le Judaïsme Sépharadi*, mesečnog lista Svetske sefardske konfederacije, pogledati: *Le Judaïsme Sépharadi*, str.5.

Uspeh ovih sefardskih transnacionalnih inicijativa različito se vrednuje. Neki istoričari, kao što je Frajdenrajh (1979: 150–151), Benbassa i Rodrigue (2000: 149), skloni su da zaključie da nisu proizveli nikakve opipljive rezultate. Međutim, ovakvo gledište uprošćava sefardsko pitanje, često ga karakterišući kao puki separatizam. Potcenjuje se poduhvat stvaranja zajedničke svesti Sefarda, kao i postignuća sefardskih asocijacija u međuratnom periodu na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou. Očigledno da je sefardizam koji su Sefardi predlagali bio inkluzivna ideologija, dozvoljavajući različite izbore i načine života svojim pobornicima, što je bio jasan pokazatelj sekularne i moderne misli, koja je usvojila i podržala heterogenost svojih pristalica. Premda je sefardizam izrastao iz cionističkog pokreta, pokazujući kulturna svojstva etničkog nacionalizma, on nije bio separatističke prirode već je zastupao model organizacije nalik na francuski sekularni republikanski.

Drugi svetski rat i Holokaust razorili su „staro sefardsko jezgro“ (Rodrigue, 2005: 15) na Balkanu, uništivši većinu sefardske elite, promenivši zauvek lokalni demografski pejzaž kao i globalno lice sefardskog jevrejstva. Za bosansku sefardsku zajednicu to je značilo gubitak koji se jedva može nadoknaditi, odnosno iznenadni prekid naprednih društvenih inicijativa, kao i transnacionalnih veza.

Ponovna evaluacija sefardskog pokreta u periodu između dva rata je danas neophodan zadatak. Istoričari su skloni da prenebregnu ili barem potcene značaj ovih sefardskih inicijativa koje je Šoa zaustavila u daljem razvoju. Balkanska sefardska društva bila su pobornici kulturnog pluralizma koji je obogatio zajedničko jevrejsko nasleđe raznovrsnim tumačenjima o tome šta bi sve jevrejstvo moglo da znači. Uzimajući ovo u obzir, Sefardi u Bosni zaista su bili vesnici modernosti, budući da se u srži njihovih kulturnih i institucionalnih stremljenja nalazi suštinski savremeni zahtev – sloboda izbora.

Bibliografija

- Appel aux Sépharadim, *Le Judaïsme Sépharadi*. 1932. Ovadia Camhy (ed.) no. 1. str. 3–5.
- Benbassa, E. & Rodrigue, A. 2000. *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th–20th centuries*. Berkeley: University of California Press.
- *Godišnjak La Benevolencije i Potpore*. 1933. Beograd: La Benevolencija i Potpora.
- Goldstein, I. 2001. *The Jews in Yugoslavia 1918–1941: Antisemitism and Struggle for Equality*, (21. aprila 2015.), preuzeto sa http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_goldstein.pdf.
- Endelman, Todd M. 2011. “Disraeli and the Myth of Sephardi Superiority”, u: *Broadening Jewish History: Towards a Social History of Ordinary Jews*. Oxford; Portland, Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization.

- Filipović, J. & Vučina Simović, I. 2013. "Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in the Balkans in Times of Modernity", *Journal of Sephardic Studies*, 1. str. 78–95, (21. maja, 2015.), preuzeto sa <http://www.sefarad-studies.org/Contents.html>.
- Freidenreich, H. P. 1979. *The Jews of Yugoslavia – A Quest for Community*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Freidenreich, H. 2009. *Yugoslavia*, u: *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*. Jewish Women's Archive, (9. maja, 2015.), preuzeto sa <http://jwa.org/encyclopedia/article/yugoslavia>.
- *Jevrejski glas*, nedeljnik, Braco Poljokan (ed.) 1928–1941, članci:
  - „Jedan prijatelj sefardskih Jevreja iz Španije u Sarajevu“. 1929, 83: 1.
  - „Pionir političkog zionizma-Sarajlija“. 1931. 153–154: 7–8.
  - „Repatrijacija Sefarda“. 1931. 180: 4.
  - „Druga konferencija Svetske Unije sefardskih opština u Amsterdamu“. 1938. 527, str. 1–5.
- *Jewish Youth Societies in Yugoslavia, 1919–1941*. 1995. Belgrade: Jewish Historical Museum.
- Kaplan, M. 1991. *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family and Identity in Imperial Germany*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Kaplan, Y. 2000. *An Alternative Path to Modernity: The Sephardi Diaspora in Western Europe*. Leiden: Brill Publishers.
- Kamhi, S. 1927. *Sefardi i sefardski pokret*. Zagreb: Esperanza.
- Keane, J. 1998. *Civil Society: Old Images, New Visions*. Stanford: Stanford University Press.
- Koljanin, M. 2008. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Loker, Z. 1976. "Balkan Jewish Volunteers in the Spanish Civil War". *Soviet Jewish Affairs*, II (6), str. 71–82.
- Loker, Z. 1997. „Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji“. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 7, str. 72–79.
- Papo, E. 2010. Entre la modernidad y la tradición, el feminismo y la patriarcado: Vida y obra de Laura Papo *Bohoreta*, primera dramaturga en lengua judeoespañola, *Neue Romania*, 40. str. 97–117.
- Ćirić Pavlović, A. 2014. *Sephardi Pride: Jewish Associational Networks and Ethnic Modernity in Interwar Sarajevo*. master rad. Central European University, (17. maja 2015.), preuzeto sa http://www.etd.ceu.hu/2014/pavlovic_ana.pdf
- Pinto, A. 1966. „Jevrejska društva u Sarajevu“, u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.

- Pinto, A. 1987. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pulido, A. 1905. *Españoles sin patria y la raza sefardí*. Madrid.
- Propisi sledećih društava: Ezrat Jetomim (1919, 1932), Kanfe Jona (1914), La Benevolencija (1911), La Gloria (1919), La Lira (1922), Matatja (1934), Mizgav Ladah (1922), Sociedad de vižitar doljentes (1919), Jedinstvo (1926). Courtesy of the Sarajevo Jewish Archives.
- Rodrigue, A. 2005. *Sephardim and the Holocaust*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Samokovlija, I. 1966. „Nosáč Samuel“, u: *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.
- *Spomenica La Benevolencije*. 1924. Beograd: La Benevolencija.
- Transeúntes literarios: Kalmi Baruh, sefardita. 1928. *La Gaceta Literaria*, 15. novembar, 46: 4.
- Vidaković, K. 1990. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Znameniti Jevreji Srbije, biografski leksikon*. 2011. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.